

Prace monograficzne

Wahania popytu na napoje alkoholowe wśród dorastającej młodzieży w różnych okresach minionego wieku

Antoni Zieliński, Janusz Sierosławski
Zakład Badań nad Alkoholizmem i Toksykomaniami
Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa

Streszczenie – Przedmiotem artykułu jest próba prześledzenia zmian w popycie na napoje alkoholowe wśród dorastającej młodzieży w Polsce w obecnym i poprzednim stuleciu oraz próba ich interpretacji w terminach teorii dyfuzji innowacji. Analiza szeregów czasowych wyników badań ankietowych podejmowanych od 1913 roku sugeruje, że zjawisko picia napojów alkoholowych przez młodzież ulegało istotnym zmianom – od znacznego poziomu rozpowszechnienia, poprzez okres niskiego rozpowszechnienia do ponownego wzrostu. Zmianom ilościowym towarzyszyły zmiany jakościowe – od picia w gronie rodziny przy akceptacji rodziców do picia w środowisku rówieśniczym. Znaczny wzrost rozpowszechnienia picia przez młodzież, z jakim mamy do czynienia w latach dziewięćdziesiątych minionego stulecia, można wyjaśniać rozwojem kultury młodzieżowej, u podłoża której tkwią przemiany społeczne i obyczajowe drugiej połowy XX wieku. Rozwój kultury młodzieżowej, której elementem stało się picie, przebiegał wedle modelu dyfuzji innowacji Rogersa.

Słowa kluczowe: młodzież, picie alkoholu, kultura, dyfuzja innowacji

Fluctuations in alcohol demand among adolescents

Abstract – The article presents the fluctuations in alcohol demand among adolescents in Poland in XX and XXI century and interprets it in terms of diffusion of innovation theory. The analysis of time series of results of school surveys undertaken since 1913 suggests considerable changes in alcohol consumption by adolescents – from high level of prevalence, throughout the period of low

Praca powstała w ramach tematu statutowego IPiN nr 25 „Uwarunkowania konsumpcji alkoholu i innych substancji psychoaktywnych”.

Artykuł jest skróconą wersją publikacji: Antoni Zieliński (2006) *Ewolucja wzorów używania alkoholu wśród dorastającej młodzieży w XX wieku*. Alkohol a Zdrowie 31, Wydawnictwo Edukacyjne PARPA. Część artykułu dotycząca badań ESPAD została opracowana przez Janusza Sierosławskiego.

prevalence till increase again. The quantitative changes were associated with qualitative changes – from drinking with family accepted by parents to drinking with peers. The high increase in alcohol use by adolescents in the 1990's could be explained by development of youth culture founded on the grounds of social and moral transitions in second half of XX century. The youth culture including drinking has developed following to the Rogers' model of diffusion of innovation.

Key words: adolescents, drinking, culture, diffusion of innovations

WSTĘP

Przegląd wybranych badań szkolnych z okresu ostatniego stulecia ujawnia bardzo wyraźne wahania popytu na napoje alkoholowe wśród dorastającej młodzieży. W tej pracy charakterystyczne dla nastolatków cechy prób z piciem napojów alkoholowych będą wyznaczać badania Ciembroniewicza z 1913 roku (1, 2). Są to jedne z pierwszych badań szkolnych, przeprowadzonych wedle rygorów metodologicznych obowiązujących także i dzisiaj, tzn. z użyciem anonimowej audytoryjnej ankiety. Pytania wówczas postawione uczniom dotyczyły prób z różnymi napojami alkoholowymi „kiedykolwiek w życiu” i w okresie ostatnich 15 i 4 dni oraz picia tych napojów w towarzystwie rodziców, innych dorosłych czy kolegów. Ilość wypijanego alkoholu nie była analizowana.

W ostatnim stuleciu przeprowadzono na ziemiach polskich od 1913 roku wiele badań szkolnych i jak można łatwo odgadnąć tylko nieliczne z nich były replikami badań poprzednich. W 1967 roku Bardan pod kierunkiem Świącickiego powtórzył badania Ciembroniewicza (3). Trzy seryjne sondaże szkolne pojawiły się w okresie międzywojennym, w latach 60. i 70. – dwa, a w 80. i 90. – trzy niezależne serie sondaży. Pierwszy z tych ostatnich to „Badania mokotowskie”, które mają charakter lokalny i ograniczają się do młodzieży warszawskiej dzielnicy Mokotów (4, 5). Dwa następne to badania ogólnopolskie podejmowane w ramach międzynarodowych programów – europejski program badań szkolnych na temat używania alkoholu i narkotyków (ESPAD) (6) i badania szkolne na temat zachowań zdrowotnych (HBSC) (7). Wyniki badania ESPAD zostaną wykorzystane w dalszej części tej pracy.

Wtórna analiza wyników sondaży szkolnych – przeprowadzanych w odmiennych warunkach pod względem miejsca i czasu, z użyciem swoistych kwestionariuszy i na populacjach nie zawsze dostatecznie opisanych – może budzić wątpliwości natury metodologicznej co do sensu takiego przedsięwzięcia. Można jednak przyjąć, że lepsze jest „prowizorium” niż nic, a przeprowadzone porównania mają pewną wspólną płaszczyznę, objęto nimi bowiem (i) (ilościowe) sondaże szkolne, (ii) przeprowadzone przeważnie przy użyciu ankiet audytoryjnych, (iii) z pytaniami o częstość picia różnych napojów alkoholowych, z wyszczególnieniem piwa, wina i wódki, (iv) z pytaniami o społeczny kontekst prób alkoholowych (w postaci „towarzystwa”) i (v) ze szczególną koncentracją uwagi na dorastającej młodzieży w wieku 14–15 lat, kiedy analizą obejmowano ewolucję wzorów picia.

ROZPOWSZECHNIENIE PRÓB Z ALKOHOLEM

Okres przed I wojną światową

W ślad za Święcickim i Bardanem (3), za reprezentatywne dla okresu przed I wojną światową, należy uznać badania Ciembroniewicza z 1913 roku (1, 2), które spełniałyby i obecne rygory metodologiczne. „W szkołach różnej kategorii rozdano dzieciom karteczki z wydrukowanymi pytaniami i nie udzielając im żadnych objaśnień, aby uniknąć sugestyonowania, polecono wpisać odpowiedzi, uważając, aby jeden od drugiego odpowiedzi nie odpisywał” (1: 69). Objęto nimi dziewczęta do lat czternastu i chłopców do 18 roku życia, i nieco starszych. Uchwycony obraz, bardzo wczesnej „rodzinno-domowej” inicjacji alkoholowej dzieci, znajdował potwierdzenie w licznych badaniach tego okresu: Ciechowskiego z 1913 r. (8), Roszkowskiego z 1913 r. (9) i wielu innych.

W 1967 roku badania Ciembroniewicza powtórzył Bardan pod kierunkiem Święcickiego (3). Zestawienie obu badań zostało przedstawione w kolejnych partiach tekstu. Tutaj warto zauważyć wysokie rozpowszechnienie prób z alkoholem („kiedykolwiek w życiu”) we wszystkich kategoriach wieku – zarówno wśród dzieci do lat 11, jak i kilkunastoletniej młodzieży (tab. 1). Ciembroniewicz nie wyjaśniał zaskakującego spadku, wraz wiekiem, bieżących prób z alkoholem, czyli w ciągu 15–0 dni przed badaniami (tab. 2). Zwraca uwagę wyraźnie wyższe rozpowszechnienie bieżących prób z alkoholem wśród 13–14 letnich dziewcząt niż wśród ich rówieśników.

TABELA 1

Użycie napojów alkoholowych „kiedykolwiek w życiu” (w procentach)
Lifetime use of any alcoholic beverages among adolescents, in %

Płeć i wiek	Napój alkoholowy	Piwo	Wino	Wódka
Dziewczęta:				
Do 11 lat	91	61	71	27
12 lat	90	74	76	28
13 lat	82	72	79	26
14 lat	88	81	88	51
Chłopcy:				
Do 11 lat	92	60	67	37
12 lat	97	50	74	37
13 lat	96	46	70	33
14 lat	94	36	67	28
15 lat	92	45	75	37
16 lat	97	67	86	78
17 lat	100	75	86	78
18 lat +	100	98	94	96

Źródło: dane z badań Ciembroniewicza (1, 2)

TABELA 2
 Picie napojów alkoholowych w okresie 15–0 dni przed badaniami (w procentach)
 Use of any alcoholic beverages among adolescents in last 15 days, in %

Wiek	Dziewczęta	Chłopcy
11 lat i mniej	35	31
12 lat	35	33
13 lat	46	24
14 lat	44	19
15 lat	bd	22
16 lat	bd	24
17 lat	bd	14
18 lat	bd	33

Źródło: dane z badań Ciembroniewicza (1, 2)

W sumie, w doświadczeniach młodzieży z tego okresu można spostrzec trzy charakterystyczne rysy:

- pierwsze próby z alkoholem były powszechne już wśród dzieci do lat 11;
- rozpowszechnienie prób bieżących było mniej więcej podobne wśród młodszych i starszych dziewcząt, wśród chłopców nawet jakby niższe w starszych rocznikach. Z dzisiejszej perspektywy wskaźniki konsumpcji bieżącej wśród dzieci należałyby uznać za bardzo wysokie, a bardzo niskie wśród dorastającej młodzieży;
- zwraca też uwagę nieco wyższe rozpowszechnienie bieżącej konsumpcji wśród dziewcząt.

Okres międzywojenny

W 1938 roku dr med. Gnoiński powtórzył badania dr med. Borkowskiego z lat 1925 i 1930 wśród uczniów szkół powszechnych m. Wilna (10). Badania objęły uczniów w wieku 9–14 lat i można je zapewne uznać za pierwszą w kraju próbę uchwycenia trendu w picciu napojów alkoholowych wśród młodzieży szkolnej (tab. 3).

Najpierw wypada przedstawić wyniki badań z 1938 roku, w których udział wzięło 10.900 uczniów – prawie 94% z nich przyznało, że zna smak alkoholu. Analiza danych wykazała prawie całkowitą zbieżność obrazu rozpowszechnienia doświadczeń z alkoholem wśród dziewcząt i chłopców. Gnoiński odnotował powszechny jeszcze wówczas obyczaj podawania alkoholu dzieciom w domu: „dostaje alkohol w domu – 84,6% uczniów z tych, którzy *znają smak alkoholu*; poza domem pije 14,8%, a kupuje dla siebie tylko 0,6%” (10). W zestawieniu swoich badań z badaniami Borkowskiego, Gnoiński w niezrozumiały sposób posłużył się tylko niektórymi kategoriami odpowiedzi.

W analizie wyników tych trzech badań (z 1925, 1930 i 1938 roku) Gnoiński zauważa spadek odsetka dzieci pijących codziennie (tab. 4). Niepokoił go wzrost odsetka dzieci znających smak alkoholu i pijących od czasu do czasu „z okazji świąt albo innych uroczystości domowych”, co miałyby się „pokrywać z ilością dzieci

otrzymujących napoje alkoholowe w domu”. Wysoki odsetek dzieci otrzymujących alkohol w domu, pozwala autorowi na stwierdzenie, że „w pierwszym rzędzie czynnikiem rozpijającym, często zmuszającym młodzież do picia są właśnie tylko rodzice”. W konkluzji Gnoiński podkreśla wieloletni wysiłek szkoły i skuteczność opieki higieniczno-lekarskiej, a martwi go brak wsparcia „w tym dziele domu i rodziny” (10: 482).

Na podstawie lektury kwartalnika *Trzeźwość* i innych źródeł, np. pracy Skiby z 1932 roku (11), można dostrzec wyraźnie zarysowujący się w tym dwudziestoleciu rozdziew w przekonaniach w kwestii dostępności alkoholu dla dorastającej młodzieży, czy nawet dzieci. Wśród rodziców zdają się jeszcze dominować przekonania o dobrodziejstwach picia alkoholu, także jeżeli idzie o dzieci. W publicznym zaś obiegu: w szkole, w publikacjach naukowych, w oficjalnej polityce opartej na ustawie z 1920 roku, otwierającej w latach 20. drogę do prohibicji (12), cała sfera działań – od produkcji poczynszy, a na konsumpcji skończywszy – opatrywana była mianem „alkoholizmu” (11).

TABELA 3

Rozpowszechnienie prób z alkoholem wśród uczniów szkół m. Wilna (w procentach)
Prevalence of alcoholic beverages use among students in Vilnius, in %

Pije codziennie	Pije więcej niż raz w tygodniu	Pije raz w tygodniu	Pije raz na miesiąc	Pije od czasu do czasu
0,4	1,9	5,3	11,2	72,1

Źródło: Gnoiński (10)

TABELA 4

Rozpowszechnienie prób z alkoholem wśród uczniów wileńskich szkół powszechnych w latach 1925, 1930 i 1938 (w procentach)
Prevalence of alcoholic beverages use among students in Vilnius in the years 1925, 1930 and 1938, in %

Rok badania	Liczba uczniów	Zna smak alkoholu	Pije codziennie	Pije raz w tygodniu	Pije od czasu do czasu
1925	9.949	86,2	2,4	9,2	52,1
1930	10.513	85,9	2,5	10,7	51,3
1938	10.900	93,8	0,4	5,3	72,1

Źródło: Gnoiński (10)

Okres po II wojnie światowej

W 1967 roku Bardan, pod kierunkiem Święcickiego, powtórzył badania Ciembrowicza w Bochni na tyle wiernie, na ile to było możliwe (3). Zrekonstruowaną ankietą objęto również uczniów wszystkich typów szkół, jakie znajdowały się na terenie Bochni oraz pobliskich miejscowości tych, „które uległy w najmniejszym stopniu przeobrażeniom społecznym w ciągu ostatnich 50 lat”.

Porównania badań z 1913 i 1967 roku przeprowadzono dwukrotnie: raz zrobił to Bardan pod kierunkiem Święcickiego w 1970 roku (3), a w 1975 – Święcicki (13).

Tabela 5

Porównanie rozpowszechnienia prób z alkoholem („kiedykolwiek w życiu”) wśród uczniów szkół bocheńskich i okolic w 1913 i w 1967 roku wg płci i wieku (w procentach)

Lifetime use of any alcoholic beverages among students in Bochnia by gender in the years 1913 and 1967, in %

Wiek	Napoje alkoholowe		Piwo		Wino		Wódka	
Dziewczęta:								
	1913	1967	1913	1967	1913	1967	1913	1967
<11 lat	91	37	61	33	71	18	27	7
12 lat	90	46	74	38	76	23	28	11
13 lat	82	50	72	51	79	32	26	15
14 lat	88	69	81	63	88	46	51	16
15 lat	bd	74	bd	72	bd	58	bd	28
16 lat	bd	87	bd	70	bd	66	bd	53
17 lat	bd	93	bd	78	bd	84	bd	63
18 +	bd	93	bd	70	bd	85	bd	79
Chłopcy:								
<11 lat	92	66	60	38	67	48	37	23
12 lat	97	73	50	71	74	48	37	27
13 lat	96	80	46	79	70	61	33	45
14 lat	94	85	36	88	67	74	28	43
15 lat	92	92	45	93	75	75	37	57
16 lat	97	97	67	93	86	84	78	70
17 lat	100	100	75	99	86	97	78	92
18 +	100	93	98	98	98	93	96	91

Źródło: wykresy Bardana (3)

TABELA 6

Porównanie rozpowszechnienia prób bieżących z alkoholem (15–0 dni) wśród uczniów szkół bocheńskich i okolic w 1913 i w 1967 roku wg płci i wieku (w procentach)

Use of any alcoholic beverages among students in Bochnia in last 15 days, by gender in the years 1913 and 1967, in %

Wiek	Dziewczęta		Chłopcy	
	1913	1967	1913	1967
<11 lat	35	2	31	10
12 lat	35	4	33	11
13 lat	46	7	24	18
14 lat	44	6	19	22
15 lat	bd	12	22	29
16 lat	bd	19	24	44
17 lat	bd	40	14	71
18+	bd	48	33	85

Źródło: wykresy Bardana (3)

W niniejszym opracowaniu zostały wykorzystane dane z wykresów przygotowanych przez Bardana, a skumulowane tutaj w dwóch tabelach (tab. 5 i 6).

W ślad za Świącickim i Bardanem (3), można zauważyć duże zmiany w obrazie rozpowszechnienia prób z napojami alkoholowymi, jakie zaszły na przestrzeni 54 lat wśród bocheńskich uczniów:

- Przede wszystkim nastąpił spadek rozpowszechnienia prób z alkoholem – tak bieżących, jak i „kiedykolwiek w życiu” – w najmłodszych grupach wieku.

- Rozpowszechnienie prób z alkoholem wśród dziewcząt spadło o wiele bardziej niż wśród chłopców, i tak wyraźne różnice będą widoczne do końca lat 80., tj. do czasu, gdy piwo i napoje spirytusowe odzyskują popularność wśród młodzieży.

Spadek rozpowszechnienia prób z alkoholem w latach 60–70. zarejestrowały badania Świącickiego i wsp. (14). W świetle dwóch pomiarów na przestrzeni sześciu lat nie zaobserwowano znaczących zmian rozpowszechnienia, zwraca jedynie uwagę spadek popularności wina wśród chłopców (tab. 7).

TABELA 7

Rozpowszechnienie prób z napojami alkoholowymi „kiedykolwiek w życiu” wśród 14-letnich uczniów szkół podstawowych 4 miast woj. warszawskiego (Gostynin, Warka, Wołomin, Żyrardów) (w procentach)

Lifetime use of any alcoholic beverages among 14 years old students from four Warsaw's voivodships towns – Gostynin, Warka, Wołomin, Żyrardów, in %

Rok badania	Piwo	Wino	Wódka
Dziewczeta			
1966	25	25	5
1972	18	20	5
Chłopcy			
1966	56	47	18
1972	55	34	20

Źródło : Świącicki i wsp. (14)

W sumie, wskaźniki rozpowszechnienia prób z napojami alkoholowymi w latach 60. i 70. wśród 14-latków z podwarszawskich szkół podstawowych należy uznać za bardzo niskie. Wyraźnie niższe niż to rejestrowały badania na terenie innych miast w okresie międzywojennym czy na początku stulecia.

W ostatnich dwóch dekadach stulecia można już mówić o obfитоści seryjnych sondaży szkolnych.

„Badania mokotowskie” zespołu Pro-M (z Instytutu Psychiatrii i Neurologii) należą do najbardziej znaczących badań trendów od połowy lat 80. do końca stulecia (4, 5). Przy zastosowaniu tej samej procedury badano młodzież pierwszych klas szkół ponadpodstawowych z terenu Mokotowa w latach 1984, 1988, 1992, 1996, 2000. Wyniki tych badań można ująć w postaci dwóch zbiorczych tabel (tab. 8 i 9).

Jak wynika z tabel w ciągu 16 lat, dzielących pierwszy i piąty pomiar, nastąpił znaczny wzrost rozpowszechnienia prób z piwem i z wódką wśród dziewcząt i chłopców.

TABELA 8

Rozpowszechnienie prób z alkoholem „kiedykolwiek w życiu” wśród uczniów mokotowskich klas pierwszych szkół ponadpodstawowych w latach 1984–2000 (w procentach)

Lifetime use of any alcoholic beverages among Mokotów's students of 1st classes of secondary level – 15 years old – in the years 1984–2000, in %

Rok badania	Piwo		Wino		Wódka	
	Dziewczęta	Chłopcy	Dziewczęta	Chłopcy	Dziewczęta	Chłopcy
1984	41	64	62	68	18	36
1988	48	72	65	69	14	31
1992	73	84	78	75	31	46
1996	83	88	72	70	44	60
2000	83	84	73	68	53	57

Źródło: publikacje i dane z badań zespołu Pro-M w składzie: Wolniewicz-Grzelak B., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K.

TABELA 9

Rozpowszechnienie prób z alkoholem w ciągu ostatnich 30 dni wśród uczniów mokotowskich klas pierwszych szkół ponad podstawowych w latach 1984–2000 (w procentach)

Use of any alcoholic beverages among Mokotów's students of 1st classes of secondary level – 15 years old – in last 30 days in the years 1984–2000, in %

Rok badania	Piwo		Wino		Wódka	
	Dziewczęta	Chłopcy	Dziewczęta	Chłopcy	Dziewczęta	Chłopcy
1984	10	19	21	20	5	12
1988	14	28	22	25	5	12
1992	36	50	29	31	13	23
1996	42	53	21	21	17	26
2000	44	50	26	22	18	25

Źródło: publikacje i dane z badań zespołu Pro-M w składzie: Wolniewicz-Grzelak B., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K.

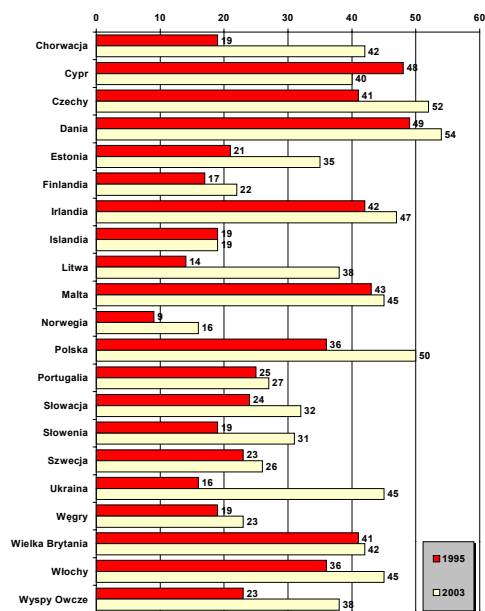
Dynamika tego procesu była wyższa wśród dziewcząt niż chłopców. Wyrównał się poziom rozpowszechnienia prób z piwem („kiedykolwiek w życiu”) między dziewczętami i chłopcami, a jeżeli idzie o konsumpcję bieżącą piwa to widać postępujące zacieranie się różnic. Skurczył się również dystans dzielący dziewczęta od chłopców w przypadku prób z wódką – „kiedykolwiek w życiu” i „bieżących”. Rozpowszechnienie prób z winem w badanym okresie pozostało na niezmiennym poziomie.

Ten swoisty skok rozpowszechnienia prób z piwem i z wódką dokonał się na przełomie lat 80. i 90., co zbiegło się z początkami transformacji. Można więc dynamikę rozpowszechnienia picia piwa i wódki wśród dorastającej młodzieży wiązać ze stanem anomii, czyli ogólnej, obejmującej dorosłych i młodzież, dezorientacji co do obowiązywania dotychczasowych i nowo powstających norm postępowania. Można też obstawać przy objaśnieniu, które wiąże dynamikę tego rozpowszechnienia z przyspieszeniem procesu emancypacji młodzieży, czemu sprzyjał intelektualny klimat wokół wszelkich mniejszości. Dominacja młodzieży starszej na wielu polach

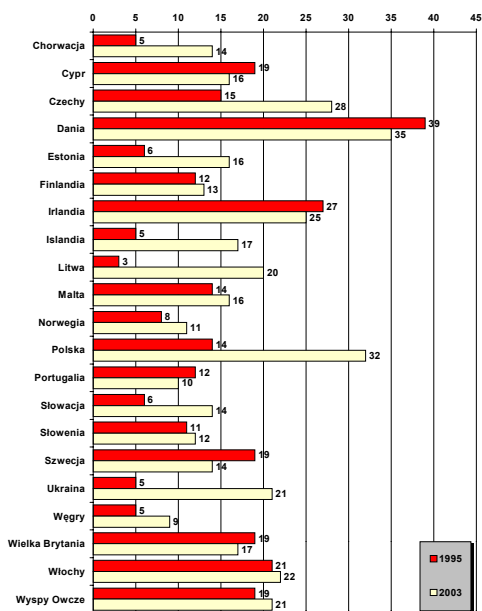
aktywności społecznej, mogła stanowić zachętę również dla dorastających 15-latków, aby zmanifestować swoją dorosłość i obniżyć próg dorosłości do swojego wieku.

Ten gwałtowny skok rozpowszechnienia prób, zwłaszcza z piwem, można wyjaśniać nie tylko rozluźnieniem rygorów prawnych i moralnych, czy ekspansją kultury młodzieżowej, ale rozszerzeniem oferty i poprawą jakości i estetyki piwa, przez co napój zyskał społeczną nobilitację. Piwo staje już od lat 60. napojem kultowym młodzieży, najpierw starszej (akademickiej), a w latach 90. procesy dyfuzji tego wzoru objęły młodzież młodszą.

Okazji do przyjrzenia się trendom we wzorach picia polskich nastolatków, na tle trendów w innych krajach naszego kontynentu, dostarczają badania ankietowe realizowane w ramach europejskiego programu badań szkolnych (ESPAD) (6). Badanie ESPAD zostało przeprowadzone już trzykrotnie w 1995, 1999 i 2003 roku. Dane zostały zebrane jednocześnie w 26 krajach europejskich w 1995 r., w 30 krajach w 1999 r. oraz w 35 krajach w 2003 r. Populacją poddaną badaniu w 1995 r. byli uczniowie urodzeni w 1979 r., w 1999 r. – urodzeni w 1983 r., a w 2003 r. – urodzeni w 1987 r. Oznacza to, że w momencie realizacji badania mieli oni 15–16 lat. We wszystkich trzech badaniach brała udział młodzież z 21 krajów europejskich¹. Dane z tych

Wykres 1. Odsetki chłopców, którzy pili piwo co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of boys who drank beer at least 3 times in last 30 days

Wykres 2. Odsetki dziewcząt, które piły piwo co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of girls who drank beer at least 3 times in last 30 days

¹ Chorwacja, Cypr, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Irlandia, Islandia, Litwa, Malta, Norwegia, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Ukraina, Węgry, Wielka Brytania, Włochy i Wyspy Owcze.

krajów mogą posłużyć do porównania zmian, jakie zaszły we wzorach picia młodych Polaków między 1995 i 2003 roku, ze zmianami w innych miejscach na mapie naszego kontynentu. Ze względu na silne zróżnicowanie we wzorach picia, wiążące się z płcią, analizy zostaną poprowadzone osobno dla chłopców i dziewcząt.

Zmiany w rozpowszechnieniu oraz we wzorach picia alkoholu przez młodzież w okresie ośmiu lat dzielących ostatnie badanie ESPAD od pierwszego, nie przebiegały jednakowo we wszystkich krajach. Silnie zróżnicowana była też sytuacja w tych krajach w momencie rozpoczęcia programu, czyli w 1995 r.

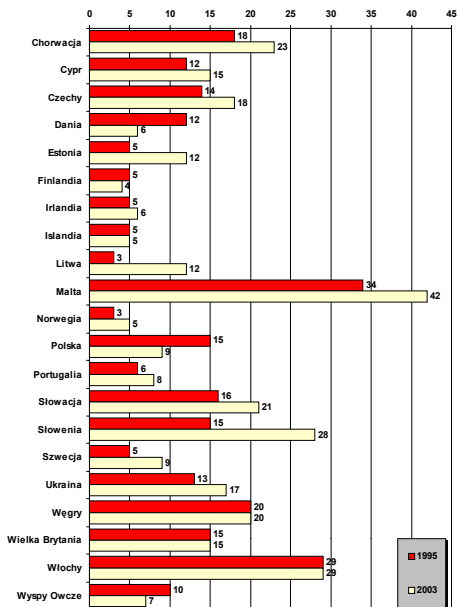
Piwo to najbardziej rozpowszechniony trunek wśród młodzieży europejskiej. W Polsce w latach 1995–2003 rozpowszechnienie picia piwa wzrosło u chłopców z 36 do 50%, a u dziewcząt z 14 do 32%, jeśli za wskaźnik przyjąć picie przynajmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni przed badaniem (wykresy 1 i 2). W tym czasie wzrost rozpowszechniania picia piwa stał się udziałem zdecydowanej większości krajów uczestniczących w badaniu. Wśród chłopców tylko na Cyprze nastąpił spadek (z 48 do 40%) oraz w Islandii – stabilizacja na poziomie 19%. Z największym wzrostem mieliśmy do czynienia na Ukrainie, gdzie odsetek pijących piwo zwiększył się z 16 do 45%. Znacznie bardziej zróżnicowane trendy trzeba odnotować w przypadku dziewcząt. Wskaźnik picia piwa zmniejszył się w 6 krajach, a najsilniej w Szwecji (z 19 do 14%). Bardziej też zróżnicowane były wzrosty wskaźnika. Najsilniej wzrósł on na Litwie – z 3 do 20%.

Wino cieszy się mniejszą popularnością wśród europejskich nastolatków, chociaż rozpowszechnienie jego picia także rośnie w większości krajów (wykresy 3 i 4). W Polsce odsetki chłopców, którzy pili ten napój co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni przed badaniem, zwiększyły się z 15 do 18% i analogicznie u dziewcząt – z 7 do 11%. Wzrost nastąpił także w zdecydowanej większości krajów. Ze spadkiem mamy do czynienia tylko u chłopców z dwóch krajów i dziewcząt z trzech krajów. Najsilniej wzrosły odsetki dziewcząt pijących wino w Estonii – z 5 do 31%.

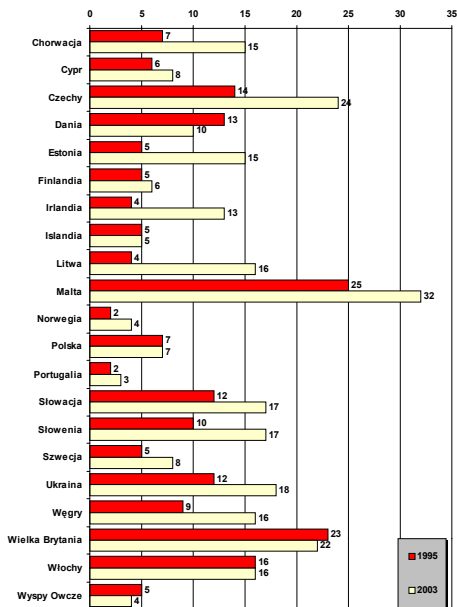
Napoje spirytusowe są najmniej popularnym napojem wśród nastolatków, chociaż rozpowszechnienie picia tych napojów także wykazuje trend wzrostowy (wykresy 5 i 6). W Polsce wśród chłopców nastąpił wzrost z 15 do 18%, wśród dziewcząt zaś z 7 do 11%. Skala wzrostu w naszym kraju nie należała do największych. W przypadku chłopców z Estonii wzrost był grubo ponad dwu i półkrotny (z 11 do 27%), zaś w przypadku dziewcząt z tego kraju nawet ponad czterokrotny (z 5 do 21%).

Częste picie alkoholu, tzn. picie co najmniej 10 razy w czasie ostatnich 30 dni przed badaniem, także zmienia się różnie w poszczególnych krajach (wykres 7 i 8). W Polsce wskaźnik ten uległ podwojeniu u chłopców (z 6 do 13%) i potrojeniu u dziewcząt (z 2 do 6%). Podobnie jak w przypadku doświadczeń z alkoholem zasadniczy wzrost dokonał się w latach 1995–1999. Zwiększenie się odsetka pijących często nie jest w naszym kraju zjawiskiem odosobnionym. W innych krajach naszego regionu także nastąpił wzrost. Z najsilniejszym mamy do czynienia u dziewcząt z Chorwacji (z 1 do 11%) i u chłopców z Litwy (z 3 do 13%). Ogólnie, w krajach Europy Środkowej i Wschodniej odsetki pijących często

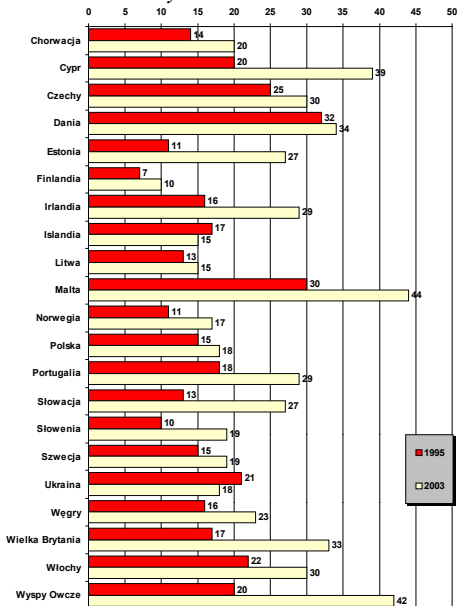
Wahania popytu na napoje alkoholowe wśród dorastającej młodzieży

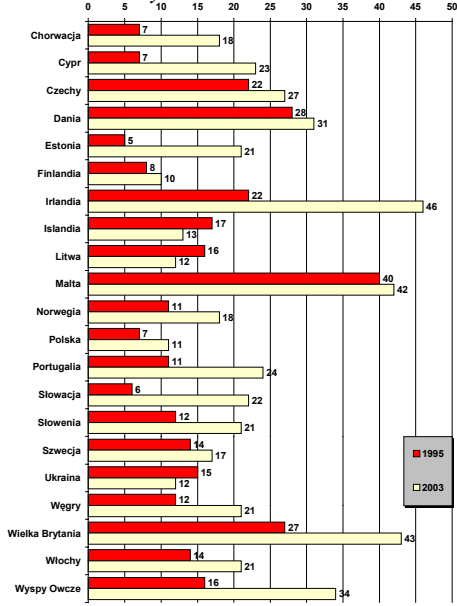
Wykres 3. Odsetki chłopców, którzy pili wino co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of boys who drank wine at least 3 times in last 30 days

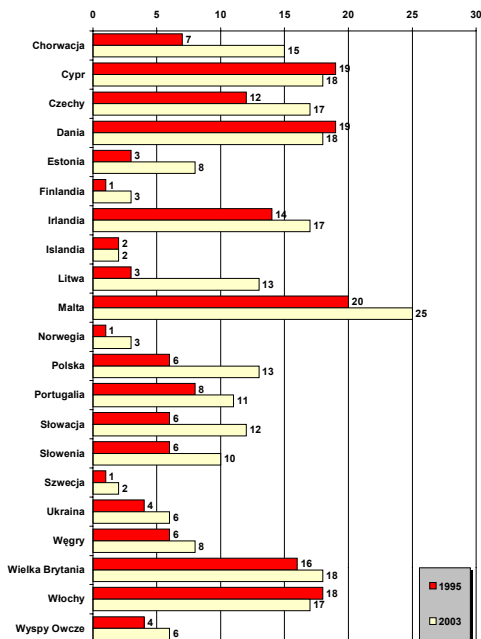
Wykres 4. Odsetki dziewcząt, które pili wino co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of girls who drank wine at least 3 times in last 30 days

Wykres 5. Odsetki chłopców, którzy pili wódkę co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of boys who drank vodka at least 3 times in last 30 days

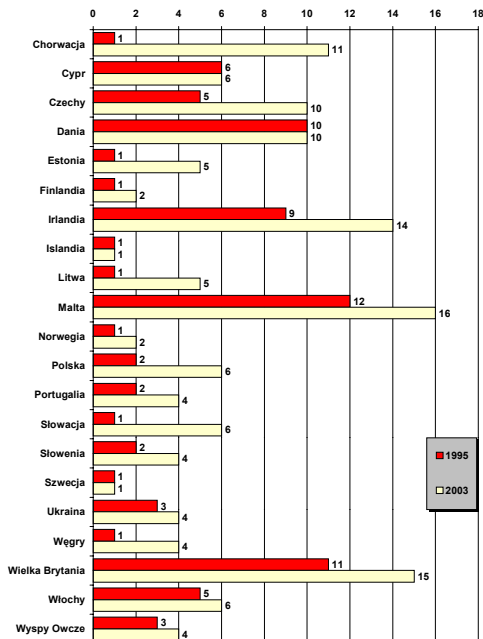

Wykres 6. Odsetki dziewcząt, które pili wódkę co najmniej 3 razy w czasie ostatnich 30 dni
Percentage of girls who drank vodka at least 3 times in last 30 days

Wykres 7. Odsetki chłopców, którzy pili napoje alkoholowe co najmniej 10 razy w czasie ostatnich 30 dni

Percentage of boys who drank alcoholic beverages at least 10 times in last 30 days

Wykres 8. Odsetki dziewcząt, które pily napoje alkoholowe co najmniej 10 razy w czasie ostatnich 30 dni

Percentage of girls who drank alcoholic beverages at least 10 times in last 30 days

wzrosły bardziej niż w krajach zachodniej części kontynentu. Można zatem powiedzieć, że polska młodzież ulega pod tym względem tendencjom panującym w naszym regionie.

EWOLUCJA WZORÓW PRÓB Z ALKOHOLEM OD „DOMOWO-RODZINNEGO” DO „TYLKO Z RÓWIEŚNIKAMI”

Prześledźmy teraz zmiany, jakim uległ główny, w naszych rozważaniach, komponent wzoru picia, tj. społeczny kontekst, czyli „towarzystwo”. Wyróżniającą cechą „domowo-rodzinnego” wzoru było picie w towarzystwie rodziców lub za ich przyzwoleniem (a i zapewne niekiedy bez przyzwolenia, ale na terenie domu). Konkurencyjny do tego wzór „tylko z rówieśnikami” zaczął przeważać już w drugiej połowie lat 90. Porównanie badań Ciembroniewicza (1, 2) z badaniami Bardana i Świącickiego (3) ujawnia skalę zmian (tab. 10 i 11).

Zjawisko wspólnego picia przez dzieci z rodzicami stało się na przestrzeni tych pięćdziesięciu lat o wiele mniej powszechne, chociaż należy zauważyć, że w latach 60., co trzecie dziecko w grupie do lat 11 mogło jeszcze pić z rodzicami. To być może obrazuje stan świadomości społecznej, w której przekonania o zdrowotnym

TABELA 10
Picie w towarzystwie rodziców w 1913 i w 1967 roku (w procentach)
Drinking with parents in the years 1913 and 1967, in %

Rok badania	Wiek							
	<11 lat	12	13	14	15	16	17	18+
Dziewczęta:								
1913	79	75	83	88	bd	bd	bd	bd
1967	35	32	30	38	37	52	51	45
Chłopcy:								
1913	71	68	57	43	28	27	21	11
1967	31	31	25	25	16	14	14	9

Źródło: wykresy Bardana (3), publikacje i dane z badań zespołu Pro-M w składzie: Wolniewicz-Grzelak B., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K.

TABELA 11
Picie w towarzystwie kolegów w 1913 i w 1967 roku (w procentach)
Drinking with other adolescents in the years 1913 and 1967

Rok badania	Wiek							
	<11 lat	12	13	14	15	16	17	18+
Dziewczęta:								
1913	0	0	0	0	bd	bd	bd	bd
1967	3	3	13	23	36	35	56	54
Chłopcy:								
1913	1	3	1	2	3	6	17	8
1967	20	25	44	51	72	79	79	100

Źródło: wykresy Bardana (3)

TABELA 12
Ostatnia okazja picia piwa, wina, wódki w towarzystwie rodziców lub tylko z „młodzieżą”
(w procentach)
Last occasion of drinking beer, wine, vodka with parents or with “youth” only, in %

Badania mokatowskie PRO-M	z rodzicami			z młodzieżą		
	Piwo	Wino	Wódka	Piwo	Wino	Wódka
1984	10	18	2	33	40	20
1988	11	19	2	41	41	16
1992	11	20	1	61	47	32
1996	9	22	2	68	38	45

Źródło: publikacje i dane z badań zespołu Pro-M w składzie: Wolniewicz-Grzelak B., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K.

wpływie alkoholu na organizm dziecka były podzielane przez znaczną jeszcze, chociaż już wyraźnie mniejszą niż kiedyś, część społeczeństwa.

Picie w towarzystwie rówieśników jest zjawiskiem drugiej połowy stulecia i wiąże się z rozwojem kultury młodzieżowej, oferującej wiele wspólnych form spędzania wolnego czasu w postaci prywatnych i dyskotek, samodzielnych wyjazdów wakacyjnych (15).

Przesunięcie prób z alkoholem z domu do grup rówieśniczych, co zarejestrowały badania Bardana i Świąćickiego z 1967 roku (3), znajduje potwierdzenie w wyrażeniu zarysowanym trendzie ostatnich dwóch dekad wśród młodzieży mokatowskiej (tab. 12) (4).

KULTURA MŁODZIEŻOWA JAKO GŁÓWNY REGULATOR ZACHOWAŃ W ZAKRESIE UŻYWEK

Wpływ koniunktury gospodarczej i „zimnej wojny” na erupcję kontrkultur na Zachodzie

Zmiany objęły cały świat zachodni, zwłaszcza Europę Zachodnią i Stany Zjednoczone. W latach 50–90. osłabły akceptowane dotąd przekonania i wartości. Główny nurt przemian koncentrował się na prawach osoby ludzkiej i jej wolności, zgodnie z duchem Rewolucji Francuskiej i Deklaracji Praw Człowieka. Zmianom sprzyjała dobra koniunktura gospodarcza „złotych lat 50–70.” i rywalizacja dwóch odmiennych systemów, a zarazem bloków militarnych. Efektem interakcji tych czynników była ekspansja idei państwa opiekuńczego w Europie. W wyniku niebywałego postępu technologicznego, zwłaszcza telekomunikacji, świat zaczął stawać się „globalną wioską” (wizerunek hippiesa media wykreowały i upowszechniły w świecie w niespełna rok).

Świat zachodni wszedł w erę postindustrialną. Oznaczało to skurczenie się klasy chłopskiej do kilku procent populacji krajów zachodnich, a także skurczenie się klasy robotniczej i zmiany w jej strukturze w wyniku ogólnego wzrostu wykształcenia i specjalizacji. Nastąpił wzrost, liczony w milionach, wrażliwej na wady systemu warstwy studentów – współkreatorów kultury młodzieżowej. Z nową siłą o swoje prawa zaczęły upominać się kobiety i trend ten objął wszelkie uciskane dotąd grupy i mniejszości. Ten proces emancypacji mógł się rozwinąć, jak to już powiedziano, w warunkach boomu ekonomicznego i rywalizacji dwóch bloków „o rząd dusz”.

Druga wojna światowa przerwała ciągłość międzygeneracyjną i pierwsze pokolenie wyrosłe po wojnie nie było aż tak bardzo obciążone balastem tradycji. W tym sprzyjającym klimacie intelektualnym mogło dojść do (krwawej jednak) rewolty studenckiej i zakwestionowania podstawowych wartości świata zachodniego (co nie oznaczało rewolucyjnej zmiany, ale usankcjonowało pytania o właściwy sens pojęć takich jak demokracja czy równość). Proces emancypacji młodzieży mieścił się w tym ogólnym nurcie zmian, a może nawet wręcz określał ich kierunek.

Przypomnijmy w skrócie podstawowe rysy kultury młodzieżowej: zakwestionowany został autorytet oparty na starszeństwie; zmianie uległy relacje między kobietami i mężczyznami; zmniejszyła się zależność młodych ludzi od rodziców; samoświadomość młodych ludzi kształtowana jest nie tylko przez relacje z rodzicami, ale głównie przez odniesienia do rówieśników z bliskiego otoczenia, jak i młodzieży z innych krajów; młodzież ma poczucie siły społecznej; jest idealistyczna – głosi hasło „miłość i pokój”; ma swoje ikony w postaci Jamesa Deana i Che Guevary; ma

swoj globalny język w postaci rock'n'rolla, dzinsów i spódniczek mini; ma własne liberalne normy w zakresie seksu i używek.

Młodzież jako znacząca kategoria społeczna

Młodość przypada na okres między dzieciństwem a dorosłością. Jest to fenomen, który ulega historyczno-społecznej zmianie. W XVIII wieku 8–10-letnie dziecko zaczynało pracę na roli lub w rzemiośle. W XIX wieku dziecko robotnicze zaczynało pracę w 14 r.ż., a wydłużony okres kształcenia w szkołach średnich i wyższych obejmował głównie dzieci z mieszczańskiej warstwy. Dopiero w połowie XX wieku nastąpił punkt zwrotny w postaci obowiązkowego przedłużenia nauki, a właściwie pod koniec tego stulecia można mówić o względnej homogenizacji młodzieży robotniczej i mieszczańskiej poprzez „uszkolnienie” (16).

Lata 90. w Polsce charakteryzował szybko rosnący trend skolaryzacji młodzieży w wieku 19–24 lata: w roku 1990/91 wskaźnik ten dla studentów szkół wyższych i policealnych przyjmował wartość 16,5% i sukcesywnie rósł do 42,3% w roku 1999/2000. Oznacza to, że obok prawie w pełni objętej edukacją młodzieży w wieku do 18 lat (89%), niemal co drugi 19–24-latek także się uczył, a więc nie pracował i mógł być zatem zaliczany do młodzieży.

Historyczno-społecznej zmianie uległ także rozwój biologiczny młodzieży. W początkach XX wieku pierwsza miesiączka u dziewcząt pojawiała się w 15–16 r.ż., a pod koniec stulecia już w 12–13 r.ż. (16). Trend ten można wiązać z poprawą odżywiania i lepszą ochroną zdrowia, ale także postępującym nasycaniem żywności hormonami.

Społeczne źródła kultury młodzieżowej na Zachodzie

Lata 60. były okresem buntów młodzieżowych na obu półkulach, ale najbardziej burzliwe i znaczące miały miejsce w krajach zachodnich. Centra kontestacji stanowiły uniwersytety. Wszędzie – w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, RFN, Włoszech czy Holandii – studentom szło nie tylko o gruntowną reformę szkolnictwa, ale o radykalną zmianę systemu społecznego w kierunku utopii, przywracającej wartości braterstwa, równości i wolności. Ruchy kontestacji uzmysławiały młodzieży jej ogromną siłę społeczną i stworzyły podwaliny pod to, co w kolejnych latach z subkultur i kontrkultur przekształciło się w kulturę młodzieżową, formującą tożsamość generacyjną milionów młodych ludzi – od nastolatków po młodych dorosłych.

Aldona Jawłowska (17), która interesowała się kontrkulturą, twierdziła, że wspólnym rysem buntów młodzieżowych była spontaniczność, odrzucenie pośrednich form reprezentacji (demokracja „bezpośrednia”, a nie poprzez „pośredników”), akcentowanie wartości „bycia razem” oraz odrzucenie wszelkich form dyskryminacji związanej z rasą, płcią i wiekiem. Charakterystyczne też dla manifestów młodzieżowych było sięganie do retoryki rewolucyjnej z haseł chińskiej „rewolucji kulturalnej”,

maoizmu, trockizmu czy wysłanego w świat przesłania Che Guevary. Ruch przeciw wojnie w Wietnamie i hasła pacyfizmu także jednoczyły młodzież obu półkul, a marsze wielkanoce gromadziły dziesiątki tysięcy przeciwników wojny i zbrojeń. Zdaniem Jawłowskiej do budowania nowej świadomości potrzebny był nowy język i młodzież taki trud podejmowała. Rewolta młodzieżowa miała charakter masowy. W Stanach Zjednoczonych protesty objęły 849 kampusów, 700 miast; we Włoszech działało 1800 grup i komitetów; we Francji, Anglii, RFN zdecydowana większość studentów uczestniczyła w protestach, często z udziałem robotników i sympatyków ruchu. W krajach o znacznych wpływach partii komunistycznych, jak Francja czy Włochy, ruch studencki zyskał ogromne poparcie związków zawodowych wyrażone w masowych wielomilionowych strajkach. W Stanach, Francji i we Włoszech protesty młodzieżowe (nie tylko studentów) miały krwawy przebieg, liczony w dziesiątkach ofiar śmiertelnych, setkach rannych i tysiącach aresztowanych. We wszystkich krajach objętych rewoltą władze sięgały po środki represji i podejmowały próby przejęcia inicjatywy w reformowaniu szkolnictwa akademickiego (17).

Jerzy Jarniewicz (18) tak charakteryzuje znaczenie rewolty obyczajowej, artystycznej i politycznej lat 60.: „Lata 60. były być może ostatnią epoką spontaniczności i idealizmu, którą wkrótce miała zastąpić moda na sceptycyzm. W latach 60. ujawniły się żywe do dziś ruchy emancypacyjne, ekologiczne i pacyfistyczne. Dzisiejszy świat w dużym stopniu tworzony jest przez ludzi wyrosłych z tamtej epoki”. Wprawdzie za ojców zmiany należałoby uznać – zdaniem Jarniewicza – intelektualistów i ludzi sztuki Paryża lat dwudziestych (Jamesa Joyce’a, Ezrę Pounda, Pabla Picassa, F. Scotta Fitzgeralda) i następnego dziesięciolecia (żeby wymienić francuskich twórców André Bretona, Jeana Cocteau, Alfreda Jarry’ego), to proces ten nabrał rozpędu za sprawą amerykańskich beatników („beat generation” Allena Ginsberga). Ale dopiero ruch hippiesów z połowy lat 60., wyrosły na tym intelektualnym gruncie, jednak swoiście dzięki swojej spontaniczności młodzieżowy, na trwałe zmienił naszą obyczajowość, estetykę i politykę.

Warto na ten fenomen spojrzeć oczami jednego ze świadków i kreatorów zmiany, Milesa (19) i przypomnieć wydarzenia z tamtych znamienych dla naszej cywilizacji dekad. W ciągle wiktoriańskiej Anglii tzw. „życie nocne” zamierało o godzinie jedenastej (TV, komunikacja, bary itp.). Nie akceptowano zabaw dziecięcych w niedzielę. Środki antykoncepcyjne zastrzeżone były dla par małżeńskich, a homoseksualizm był przestępstwem. Znamiennym wydarzeniem był kontrkulturowy happening w londyńskim Royal Albert Hall w 1965 roku, który zgromadził takie osobistości – jak Indira Ghandi, Pablo Neruda, Andriej Wozniesiński, Jewgienij Jewtuszenko i wiele innych – podejmowane przez Allena Ginsberga w otoczeniu dziewcząt „z makijażem w psychodelicznych barwach, rozdających kolorowe kwiaty”. Książka Milesa (19) dokumentuje „wyjątkowy ferment artystyczny” i zacieranie granic pomiędzy poszczególnymi sztukami. Twórcy przeświadczeni byli o udziale w ogólnoświatowej rewolucji przełamującej bariery artystyczne i obyczajowe. Eksperymentowanie z narkotykami, zwłaszcza halucynogenami, było jednym ze środków „poszerzania świadomości” i zarazem formą prowokacji obyczajowej. W pruderyjność

purytańskiej obyczajowości wymierzone było eksponowanie nagości i afirmacja ciała. Z książki Milesa można się dowiedzieć tylko o roli ludzi sztuki w tej epokowej zmianie, jaką zapoczątkowały wydarzenia lat 60. Jarniewicz kończy swój esej wyznaniem Czesława Miłosza, „który z przerażeniem obserwował szaleństwa kontestujących studentów na uniwersyteckim kampusie w Berkeley, a w roku 1994 opublikował wiersz–hołd dla Allena Ginsberga, w którym przyznał mu: <upierając się w szaleństwie, doszedłeś do mądrości>” (18).

Rozwój polskiej kultury młodzieżowej

Ogłoszony konkurs gazety nastolatków, *Świat Młodych*, pt. Mój świat 80–81, skłonił ponad trzy tysiące młodych ludzi w wieku od 7 do 21 lat do ujawnienia swoich przeżyć i postaw. Kosiński dotarł do trzystu takich listów i ujawnił jak kształtowała się kultura młodzieżowa od lat 60. (20, 21). Najpopularniejszą formą niezależnego młodzieżowego stylu życia stawały się prywatki. W latach 60. wyodrębniły się jakby „dwa modele prywatek – kontrolowanych i niezależnych” (20: 251). Sobotnie prywatki kontrolowane miały być kombinacją tańca, rozmowy, delikatnego poczęstunku, zabawy, z rodzicami w tle czuwającymi dyskretnie, aby spotkanie dobrze się zakończyło, gdzieś do godziny 22.00. W stosunkowo krótkim czasie formę tę, oficjalnie propagowaną, wyparły prywatki niezależne, z pełną swobodą, we własnej „przestrzeni dźwięków” wypełnionych muzyką bigbitową, tańcem i używkami skracającymi dystans. W doznawanym poczuciu wspólnoty mogło niekiedy dochodzić do poznawania smaku alkoholu, tytoniu i pocałunków. W latach 80. była to już najbardziej powszechna forma towarzyskiego życia młodzieży. Badania własne z końca lat 90. (22, 23, 24, 25, 26) ujawniają cechy charakterystyczne tej bardzo pojemnej formy zabawy, już głównie z alkoholem i to w sporych ilościach.

Kolejną popularną formą kultury młodzieżowej stały się dyskoteki. Było to, jak zauważa Kosiński, zjawisko kulturowe trudne do przyjęcia przez rządzących. Ale ogólnie pozytywna ocena ruchu, kontestującego wojnę w Wietnamie i tradycyjną kulturę Zachodu, skłoniły ekipę Gierka do zaakceptowania tego, że młodzież słucha The Beatles i czesze włosy na „bitlesa”. Organizowane przez administrację państwową dyskoteki wymknęły się z czasem spod kontroli. Pod koniec lat 70. dyskoteki odbywały się „wszędzie”: w domach kultury, remizach strażackich, szkołach podstawowych i średnich, w lokalach studenckich, a także w domach prywatnych, gdzie przyjęły formę prywatki. Jak zauważa Kosiński „dyskoteka była więc kolejnym niezwykłym zjawiskiem kulturowym wpływającym na młodzieżowe zachowania, modę i styl życia” (20: 255). Była też chyba jedynym – zdaniem Kosińskiego – elementem oferty rządzących (może oprócz akcji letnich – przyp. A.Z.), który spotkał się z zainteresowaniem młodzieży. W latach 80. było to miejsce ucieczki przed szarą rzeczywistością, polityką, strajkami głodowymi w kościołach itp.

Polską kulturę młodzieżową, tak jak i zachodnią, kształtowała przede wszystkim muzyka młodzieżowa. Masowa była fascynacja Bobem Dylanem i zespołami The Beatles, The Animals, The Rolling Stones i The Doors. „Dzięki mocniejszemu za-

sięgowi stacji radiowych i stereofonii, „bigbit” dawał poczucie siły, uwodzieleńskiej zabawy, a niekiedy miał posmak ideowego buntu – była to muzyka młodych” (20: 257). Muzyki tej słuchano i rozmawiano o niej, często przy użyciu grubych zeszytów zapisanych nazwiskami idoli i tekstami piosenek. „W 1982 r. Listy Przebojów Programu III PR będzie słuchać około 3,5 miliona nastolatków w wieku od dziesięciu do osiemnastu lat i około 1,5 miliona tzw. młodych dorosłych” (20: 258). Muzyka ta tworzyła świat wyobraźni młodzieży i tak jak na Zachodzie była podstawowym środkiem ekspresji, i podstawowym elementem stylu życia.

Dyfuzja młodzieżowego języka i mody Zachodu objęła także polskich nastolatków. Dzinsy i spódniczki „mini” wyznaczają na następne dziesięciolecia trendy mody „na luzie”. W latach 70., po upadku „strojów dopuszczalnych” w szkołach, moda staje się kolejnym składnikiem kultury młodzieżowej. „Posiadanie ciuchów z Pewexu wyznaczało pozycję towarzyską w tym świecie młodych – szkoła staje się miejscem swoistej, wielobarwnej (przezwyćżającej szarzyznę mundurków) rewii mody” (20: 260). Nowy język, wolny od oficjalnych zaleceń szkoły i gazet, rozwijał się równoległe z upowszechnianiem się muzyki bigbitowej, prywatek i dyskotek. Zwłaszcza prywatek – zdaniem Kosińskiego – oznaczały także przestrzeń niezależnego języka. „Zadziwiająco karierę w latach 70ch zrobiło słowo *luz*, *być na luzie* – oznaczało sposób myślenia, postępowania, ubierania się jak i mówienia” (20: 270).

Z innych niż na Zachodzie powodów, nastąpiło nagłe zainteresowanie polityką, historią i przyszłością. Język młodzieżowy wzbogacił się o słowa wiecowych dyskusji, „kryzysu”, „rozpadu” itp. W epoce „Solidarności” polityka zaczęła się wkradać do codziennych rozmów, „dzieci podczas mszy prosiły Boga o pomoc dla przywódcy *Solidarności* Lecha Wałęsy, fala niepokoju dotarła nawet na place zabaw i podwórka” (20: 274).

Podobnie jak na Zachodzie, tyle że z innych powodów, zakwestionowany został autorytet dorosłych. Zachowania w kolejkach „po wszystko”, w pracy, w szkole, na szczytach władzy odsłaniały bezradność, dwulicowość i fałsz – „co innego mówią a co innego robią”. „Przygnębające poczucie, że starsi sami nie rozumieją sytuacji w jakiej się znaleźli ośmielało do własnych interpretacji świata” (20: 281). Młodzi poszukiwali enklaw prywatności i niezależności, pragnęli żyć tak, jak młodzież Zachodu własną kulturą. Dojrzewali szybciej i chcieli brać sprawy w swoje ręce.

Wielki wpływ na świadomość Polaków wywarł papież Jan Paweł II swoim wezwaniem: „Nie lękajcie się” w trakcie pielgrzymki w 1979 roku. Jak wynika z analizowanych przez Kosińskiego listów, stał się on symbolem i wzorem do naśladowania, symbolem wielkości narodu, pobudził ruch pielgrzymek, w trakcie których ludzie zwracają się do siebie „jak siostry i bracia”.

W tym okresie wzmocnieniu uległ mit Zachodu i jak pisze Kosiński, „przenikał on przez ‘żelazną kurtynę’ w postaci kilku nieskomplikowanych rekwizytów oraz masowej kultury symbolizowanej przez tanie kino i bigbit” (20: 297). Młodzież fascynowała łatwość i przyjemność życia, technologia, ale nie nauka zachodnia czy styl pracy. Zachód uosabiał tęsknotę „za lepszym życiem”. I ta tęsknota nastolatków, być może, była tą siłą przyspieszającą zwrot Polski ku Zachodowi, za młodzieżą

zaczęli podążać dorośli, co stanowiło, zdaniem Kosińskiego, odwrócenie tradycyjnych ról. W analizowanych przez Kosińskiego listach nie pojawiało się słowo „demokracja”, urzekał ich „wygląd” Zachodu, ale nie to jak funkcjonuje.

W sumie świat młodych ludzi przełomu lat 1980/81 wypełniały – jak odczuł to Kosiński – tęsknoty za światem ładu, spokoju, sprawiedliwości, wartości patriotycznych, rodzinnych, religijnych, łatwiejszego, wygodnego życia i nadzieja na szybką i bezbolesną poprawę gospodarki. Negatywny obraz zachowań dorosłych w okresie PRL-u osłabił ich rolę przewodników. Podobnie jak na Zachodzie, tak i w Polsce młodzież zaczęła wyznaczać nowe trendy w kulturze. Tyle że jeszcze w latach 1980/81 była nastawiona konserwatywnie, na takie wartości jak znaczenie rodziny, patriotyzm i wiara. W kolejnej dekadzie (lata 90.) dyfuzja kultury zachodniej wchłonęła także polską młodzież w nurt konsumeryzmu.

TEORETYCZNA INTERPRETACJA EWOLUCJI WZORÓW PICIA WŚRÓD MŁODZIEŻY

Wedle koncepcji Tarde’a uczyliśmy się, naśladowując innych poprzez ścisły kontakt (27, 28, 29, 30) z osobami najbliższymi, jak i tymi z bliskiej i dalekiej przestrzeni społecznej, na które jesteśmy poznawczo uwrażliwieni (z racji zadań rozwojowych, według Havighursta – 31, jakie przed nami aktualnie stoją). W okresie do II wojny światowej, a nawet jeszcze do lat 50–60 (tj. przed rewolucją telekomunikacyjną, w czasie niskiego poziomu „uszkolnienia”, słabej podkultury młodzieżowej, silnej zależności materialnej od rodziców i od ich autorytetu) w przestrzeni społecznej nastolatka (do lat 14) najważniejszą rolę odgrywała rodzina, a w dużo mniejszym stopniu rówieśnicy z kręgu lokalnego. Za Eliasem (32) można powiedzieć o stosunkowo krótkich łańcuchach interakcyjnych, jakie kształtowały doświadczenie nastolatka pierwszej połowy stulecia. Upraszczejac sprawę, ówczesny nastolatek czerpał wzory zachowań w większym stopniu od rodziców, niż rówieśników lub innych znaczących osób. Dotyczyło to również wzoru picia. W kulturze tamtego okresu (do II wojny światowej) alkohol był traktowany jako dobro dostępne także dla dzieci.

Innego rodzaju ścisłych/bliskich styczności doświadcza nastolatek drugiej połowy stulecia, a w Polsce ostatniej dekady (po 1989 roku). Jego zależność materialna od rodziców (generalnie od starszych) i od ich autorytetu jest mniejsza, w większym stopniu swoją tożsamość może budować przez odniesienia do innych młodych ludzi. W większym stopniu może mieć poczucie mocy społecznej, wynikające z przynależności do wielomilionowej warstwy ludzi młodych, wyposażonych we własną kulturę alternatywną. W jego przestrzeni społecznej nadal dominuje styczności z rodzicami, ale też zaznacza się nieporównanie większy wpływ innych znaczących osób z bliskiego, krajowego, regionalnego czy globalnego otoczenia. W ślad za Eliasem (32) można zauważyć niepomierne wydłużenie łańcuchów interakcyjnych, kształtujących doświadczenie osobiste nastolatka.

Tutaj wypada wskazać na rozdziew pomiędzy kulturą ogólną a młodzieżową w kwestii dostępu do alkoholu dorastającej młodzieży. Ta pierwsza chce ograniczenia

dostępu, a młodzieżowa (w jej rock'n'rollowym nurcie) aprobuje szeroką gamę używek – od piwa, wina (ogólnie drinków), po lekkie „klubowe” narkotyki. Współczesny nastolatek ma więcej osobistej wolności, ale też doświadcza głębszego poczucia ambiwalencji: wyglądem przypomina kogoś „prawie” dorosłego, a nie ma praw (politycznych) i obowiązków człowieka dorosłego, jego młodzieżowa kultura zezwala mu na picie piwa i drinków, a kultura dorosłych skłania go do tego, aby się z picim alkoholu co najmniej krył. Jeżeli kultura młodzieżowa nie utraci swej żywotności, to kolejne ukształtowane przez nią pokolenia rodziców będą osłabiać ten rodzaj ambiwalencji, jakiego mogłyby doświadczać ich nastoletnie dzieci, sięgając po „drinki”.

Drugie prawo Tarde'a mówi o kierunku wpływu z „wyższych” na „niższych”. W największym skrócie taką wyższość można przypisać osobom z naszej bliższej i dalszej przestrzeni społecznej, obdarzonym pożądanymi przez nas przymiotami (np. pozycja społeczna, sukces życiowy, atrakcyjność osobista i towarzyska). W pierwszej połowie wieku kimś „wyższym” dla nastolatka mógł być ojciec (paternalizm tamtej kultury), ktoś znaczący z kręgu lokalnego lub rzadziej, jakiś wzór lansowany przez media. Dla nastolatka drugiej połowy stulecia będzie to raczej ktoś z licznej i światowej palety idoli młodzieżowych, ale też ktoś, kogo da się, poprzez poczucie identyfikacji, naśladować (zgodnie z teorią społecznego uczenia się i teorią zadań rozwojowych Havighursta – 31). Proces dyfuzji wzorów zachowania w całym stuleciu miał chyba podobny kierunek: z wielkich centrów cywilizacyjnych (krajów wiodących z kręgu kultury euroamerykańskiej, miast wschodniego i zachodniego wybrzeża Stanów Zjednoczonych czy europejskich jak np. Londyn) na peryferia cywilizacyjne. Tempo takich procesów za sprawą rozwoju środków komunikacji (zwłaszcza telekomunikacji) jest obecnie nieporównanie większe. Te procesy dyfuzji obejmują także anglosaski wzór picia piwa.

Trzecie prawo Tarde'a mówi o przemożnym uroku aktualności dyktowanych po części wpływem reklamy i marketingu (33). Wpływ ten był niewielki w początkach stulecia, a obecnie, za sprawą rozmaitych środków komunikacji, stał się przemożny. Jednym z przykładów niechaj będzie skuteczne wprowadzenie przez kampanie alkoholowe „napojów klubowych” do kręgów młodzieżowych o ideologii związanej z używaniem „słonecznej”, „łagodnej” ekstazy, odrzucającej rodzący agresję alkohol. Kampanie wprowadziły swoją nowość w opakowaniach lansowanych jako „klubowe”, a picie tych niskoprocentowych napojów spirytusowych, na bazie oranżady czy wody mineralnej, lansowano jako zgodne z „klubowym” stylem życia. Trend w modzie na picie piwa utrzymuje się od lat 60. i stale jest wzmocniany nowościami w postaci nowych marek piwa, jak w swoim czasie marka „EB”, czy innymi „nowościami” krajowych i zagranicznych browarów.

Znaczący wkład do badań nad rozpowszechnianiem się nowych idei i nowych wzorów zachowań w przestrzeni społecznej wniosła teoria Dyfuzji Innowacji Rogersa (27), przetestowana (wedle danych z czwartego wydania książki) już na czterech tysiącach innowacji z wielu krajów. Rogers czerpał też inspirację z obserwacji Tarde'a nad rozpowszechnianiem się nowych idei, zgodnie z rozkładem normalnym w kształcie krzywej S. Dyfuzja nowości jest procesem przenikania do adresatów

różnymi kanałami komunikacji – od kontaktów osobowych, przez opinię potoczną i jej liderów do publicznych mediów obejmujących prawie cały glob.

Proces dyfuzji można wyjaśniać na gruncie teorii społecznego uczenia, przy czym komunikacja bezosobowa (poprzez media) jest bardziej znacząca na pierwszym etapie wzbudzania zainteresowania nowością, a personalne oddziaływanie nabiera znaczenia na etapie oceny wartości innowacji. Zewnętrzne (*cosmopolitics*) źródła informacji ważne są na etapie wzbudzania zainteresowań nowością.

Relatywna szybkość, z jaką nowość jest przyjęta zależy od przewag, korzyści jakie w niej się dostrzega, złożoności i spójności z wartościami społecznymi. Nie wszyscy w takim samym czasie przyswajają nowość, jest to raczej kontinuum rozłożone w czasie, mierzonym najczęściej w latach. Jak wynika z zebranych obserwacji, przyjmowanie nowości w jakimś czasie przybiera postać krzywej „dzwonowej”. Ten rodzaj dystrybucji ma w istocie kształt krzywej *S*, jeżeli bierze się pod uwagę kumulatywny wzrost zjawiska. Powstaje pytanie dlaczego dystrybucja nowości ma rozkład normalny. Pierwszy zwrócił na to uwagę Tarde, obserwując powolne tempo rozprzestrzeniania się nowych idei na początku, gwałtowny wzrost w kolejnym etapie, do wyrównania tempa bądź spadku w ostatniej fazie. Wedle Rogersa (27) jest to efekt mnożenia się łańcuchów interakcji – od np. interakcji wiążącej kilka osób do setek tysięcy interakcji w kolejnych etapach dyfuzji innowacji, aż do względnego wyczerpania zbioru potencjalnych adaptatorów nowości.

Jak wynika z zebranych obserwacji, wcześnie adaptatorzy są młodszy niż ci późniejsi, mają wyższy status i wykształcenie, lepszą pozycję finansową, są intelektualnie bardziej otwarci i nastawieni bardziej kosmopolitycznie (z grupą odniesienia lokowaną za granicą). Dla wcześnie przyjmujących innowacje ważne są źródła informacji impersonalne, bardziej zewnętrzne (zagraniczne) niż lokalne, oparte na autorytecie nauki i uzupełniane wieloma innymi źródłami.

Rogers (27) podważa prawdziwość hipotezy dwóch stopni (*two-step hypothesis*), wedle której informacja z jakiegoś publicznego źródła ma trafiać do większości adresatów poprzez liderów opinii. Tak może się dziać, ale jest to uproszczenie. Osobisty wpływ jest jednak szczególnie ważny dla podejmowania decyzji na etapie oceny wartości innowacji i jej pełnego przyjęcia. Wpływ osobisty jest też ważny w niejasnych sytuacjach (zgodnie z eksperymentem Ascha). Z obserwacji wynika, że liderzy opinii są bardziej konformistycznie nastawieni wobec społecznych wartości i norm, sięgają częściej do komplementarnych źródeł informacji, są społecznie bardziej zaangażowani, mają wyższy status, ale liderem opinii jest się – zdaniem Rogersa (27) – w jakiejś wąskiej dziedzinie, a nie w wielu. Zbyt duża różnica statusów pomiędzy liderem a resztą może osłabiać jego wpływ jako moderatora. Model zbyt „odległy społecznie” nie skłania do naśladownictwa. Na proces dyfuzji może wpływać również hamująco zbyt duży stopień innowacyjności lidera opinii.

Rogers kończy swoją książkę, wydaną w 1962 roku (27), pokazaną listą generalizacji. Oto niektóre z nich. Innowacyjność jest pojmowana jako stopień, w jakim jednostka relatywnie szybciej przyjmuje nowości. Ogólnie biorąc, dyspozycja taka

wiąże się z orientacją na zewnętrzne (kosmopolityczne) źródła informacji i zewnętrzne grupy odniesienia:

- innowacyjność jednostki wiąże się z orientacją na nowoczesność, a nie na tradycję;
- innowacyjność zależy od otwartości systemu społecznego na innowacje;
- źródła zewnętrzne są ważniejsze na etapie budzenia zainteresowania nowością, a lokalne na etapie jej oceny;
- relatywna przewaga nowości nad „starym” wpływa na tempo i zakres dyfuzji;
- w podobnym kierunku działa zgodność nowości z wartościami społecznymi, stopniem jej złożoności, możliwościami jej wypróbowania i rozpowszechnienia rezultatów.

Teoria dyfuzji innowacji może, jak się wydaje, być użyteczna do objaśniania pierwszych prób z alkoholem (inicjacji) i podjęcia okazjonalnego picia. Można też śledzić za jej pomocą dyfuzję poprzez granice państw i kultur nowych wzorów picia, np. „anglosaskich drinków”, to jest takiej formy intoksykacji, jak anglosaski *binge drinking*, dyfuzji mody na „alkohole klubowe”, „grillowanie przy piwie” czy wreszcie anglosaskiego wzoru picia piwa na kontynencie europejskim, a zwłaszcza w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Powstaje pytanie, czy mamy do czynienia ze względnie trwałym czy przemijającym wpływem kultury młodzieżowej na popyt na piwo i inne rodzaje alkoholu wśród dorastającej młodzieży. Trzeba jeszcze kilku dekad, aby uzyskać pewną odpowiedź. W świetle dotychczasowych obserwacji wiele wskazuje na trwałość zjawiska: kultura młodzieżowa zawiera dużo wzorów picia dla nastolatków, które umożliwiają podjęcie prób poza kontrolą (lub nawet cichą aprobatą) dorosłych. Efekt tych prób, jak wskazują nasze obserwacje, jest na ogół zdecydowanie dla nastolatków pozytywny (15, 22, 24, 26).

Wielomilionowa, w skali kraju, grupa społeczna młodych ludzi pobierających naukę jest poddawana wpływom zarówno kultury dominującej, jak i tej bardziej dynamicznej, młodzieżowej. W wielu dziedzinach życia te wpływy przenikają się lub uzupełniają, ale w kwestii picia alkoholu przed pełnoletnością widoczna jest rozbieżność. Ten rodzaj ambiwalencji w ocenie własnych prób z alkoholem w większym lub mniejszym stopniu doświadczą zapewne większość nastolatków. I zależnie od tego, jakiej konstelacji „czynników chroniących i tych skłaniających do ryzyka” podlegają, sięgają mniej lub bardziej śmiało po piwo czy wódkę, w przekonaniu, że to, co dobre dla dorosłych nie powinno być zakazane dla „prawie dorosłych”. Zwłaszcza jeżeli uznać, że bardzo bliska prawdy jest bezpowrotna utrata przez dorosłych roli jedynych przewodników życiowych, co stanowi swoiste *credo* kultury młodzieżowej.

Dla wzmocnienia tej konstatacji należy tutaj przytoczyć dosłownie jeden z wniosków wyprowadzonych z badań Świącickiego i wsp. z 1967 roku (14: 100). Napisali oni wówczas tak: „Typowy model kształtowania obyczaju spożycia alkoholu przez uczniów szkół warszawskich można więc określić następująco:

- do 15 roku życia – picie w tajemnicy przed rodzicami, pobudzone przez dość często obserwowane przykłady picia alkoholu przez rodziców;

• od 15 roku życia – jawne picie alkoholu, o czym rodzice wiedzą, nie sprzeciwiają się i na którego formy nie mają istotnego wpływu, bo odbywa się ono przeważnie w gronie kolegów”.

Kierunek tej ewolucji wyznaczyły w głównej mierze procesy emancypacji młodzieży i procesy zmiany przekonań w świadomości społecznej co do wpływu alkoholu na młody organizm. Rezultatem ofiarnego zrywu młodzieży przeciwko dominacji i zakłamaniu dorosłych jest dynamiczna i ekspansywna kultura młodzieżowa o zasięgu niemalże globalnym. Wzrost wiedzy na temat właściwości alkoholu i oparta po części na tym polityka alkoholowa w krajach europejskich po II wojnie światowej, doprowadziły do uznania alkoholu za „owoc zakazany” dla dorastającej młodzieży.

Euroamerykańska kultura młodzieżowa osłabia zakazy narodowych kultur, reprezentowanych przez rodziców, nauczycieli itp., co do dostępu młodzieży do alkoholu i innych przyjemności zawarowanych tradycyjnie dla dorosłych. Konflikt kultur rodzi wśród młodzieży stan ambiwalencji w traktowaniu alkoholu. Napoje alkoholowe, a zwłaszcza piwo, na gruncie jej własnej kultury dostarczają młodzieży, oprócz przyjemności, również symbolicznego potwierdzenia przełamania dominacji dorosłych.

Rosnący trend rozpowszechnienia intensywnych prób z alkoholem wśród dorastającej młodzieży w ostatnich dekadach może być po części rezultatem rosnącego trendu rozpowszechnienia postaw tolerancji na takie zachowania swoich dzieci wśród kolejnych generacji rodziców. Każda kolejna generacja „rozpitych” nastolatków będzie przenosić w swoje przyszłe role rodzicielskie więcej „wyrozumiałości” w traktowaniu prób z alkoholem swoich dorastających pociech, w tym także picia nieumiarkowanego. „Epidemia” rodzicielskiej tolerancji może przybierać w skali międzygeneracyjnej postać krzywej S. Taki rozwój zjawiska może być przerwany albo przez przekroczenie „masy krytycznej”, czyli pobudzenie społecznego instynktu przetrwania w wyniku masowego wypadania nastolatków z przypisanych im ról ucznia czy dziecka w rodzinie, albo też przez pojawienie się w profilaktyce coraz skuteczniejszych środków hamowania intensywnego picia wśród nastolatków (34).

PIŚMIENNICTWO

1. Ciembroniewicz J (1913) Młodzież szkolna a alkohol – Badania statystyczne. *Walka z Alkoholizmem*, 2, 68–79.
2. Ciembroniewicz J (1913) Młodzież szkolna a alkohol – Badania statystyczne. *Walka z Alkoholizmem*, 3/4, 117–133.
3. Bardan J (1970) Spożycie napojów alkoholowych oraz pomoc społeczna dla uczniów szkół bocheńskich 1913 r. i 1967 r. W: Święcicki A (red.) *Spożycie alkoholu, palenie papierosów oraz opieka społeczna nad młodzieżą szkolną*. Ośrodek Badawczo-Naukowy przy ZG SKP, 3–98.
4. Okulicz-Kozaryn K, Borucka A (1997) Zmiany w picciu alkoholu przez młodzież. Badania mokotowskie: 1984-1988-1992-1996. *Alkoholizm i Narkomania*, 2/27, 179–195.
5. Wolniewicz-Grzelak B (1990) Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania Mokotowskie z 1984 i 1988 roku. *Alkoholizm i Narkomania*, Zima, 113–132.

6. Hibell B, Andersson B, Ahlström S, Balakireva O, Bjarnasson T, Kokkevi A, Morgan M (2000) *The 1999 ESPAD Report. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 30 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Can, Stockholm.
7. Woynarowska B, Mazur J (2002) *Zachowania zdrowotne, zdrowie i postrzeganie szkoły przez młodzież w Polsce w 2002 roku. Raport techniczny z badań*. Warszawa: Wydział Pedagogiczny UW.
8. Ciechowski S (1913) Kilka słów w sprawie alkoholizmu naszej młodzieży szkolnej. *Walka z Alkoholizmem*, 1, 34–40.
9. Roszkowski M (1913) Alkoholizm u dzieci. *Walka z Alkoholizmem*, 2, 82–84.
10. Gnoiński S (1938) O alkoholizmie wśród dzieci szkół powszechnych Wilna (Badania statystyczne). *Trzeźwość*, 11/12, 478–483.
11. Skiba M (1932) *Alkoholizm jako zagadnienie gospodarcze w Polsce*. Lwów.
12. Moskalewicz J, Zieliński A (2003) Forgotten or neglected experiences with community action on alcohol. *Nordisk Alkohol-Narkotika Tidskrift (Nordic Studies on Alcohol and Drugs)*, English suppl. 20, 5–11.
13. Święcicki A (1975) Niektóre problemy alkoholizmu wśród młodzieży. W: Jarosz M (red.) *Wybrane zagadnienia patologii społecznej*. Warszawa: GUS, 85–102.
14. Święcicki A, Korczak C, Leowski J, Ziółkowski Z (1967) *Picie napojów alkoholowych przez uczniów szkół warszawskich*. Warszawa: SKP.
15. Zieliński A, Sierosławski J (2001) Próg szkoły średniej i zawodowej a picie napojów alkoholowych przez dorastającą młodzież. *Alkoholizm i Narkomania*, 14, 4, 579–597.
16. Tillmann K-J (1996) *Teorie Socjalizacji. Społeczność, Instytucja, Upodmiotowienie*. Warszawa: PWN.
17. Jawłowska A (1975) *Drogi kontrkultury*. Warszawa: PIW.
18. Jarniewicz J (2003) Uparci w szaleństwie. *Gazeta Wyborcza*, 26–27 lipca.
19. Miles B (2003) *In the sixties*. PIMLICO, London: Random House.
20. Kosiński K (2002) *Nastolatki '81. Świadomość młodzieży w epoce „Solidarności”*. Warszawa: „TRIO”
21. Kosiński K (2004) Rewolta na parkiecie. *Gazeta Wyborcza*, 3–4 stycznia.
22. Sierosławski J, Zieliński A (1999) Wzory picia wśród młodzieży – podejście jakościowe. *Alkoholizm i Narkomania*, 2/35, 263–285.
23. Sierosławski J, Zieliński A (2000) Młodzież i alkohol – wyniki badań szkolnych ESPAD. *Świat Problemów*, 9, 4–7.
24. Sierosławski J, Zieliński A (2000) Wzory picia u dorastającej młodzieży w środowisku małego miasta. *Alkoholizm i Narkomania*, 13, 4, 513–532.
25. Sierosławski J, Zieliński A (2002) Europejski program badań ankietowych w szkołach na temat używania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych. W: *Alkohol i narkotyki w życiu polskiej młodzieży – dylematy profilaktyki*. Warszawa: PARPA, 9–95.
26. Sierosławski J, Zieliński A (1999) *Alkohol a młode pokolenie Polaków połowy lat dziewięćdziesiątych*. Alkohol a Zdrowie 23, Wydawnictwo Edukacyjne PARPA.
27. Rogers EM (1962) *Diffusion of Innovations*. New York: Macmillan.
28. Bandura A, Walters RH (1963) *Social Learning and Personality*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

29. Ferrence R (2001) Diffusion theory and drug use. *Addiction*, 96, 1605–173.
30. Szacki J (2002) *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN.
31. Havighurst RJ (1972) *Developmental tasks and education*. New York: D. McKay Co.
32. Elias N (1980) *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Warszawa: PIW.
33. Jernigan DH (2001) *Global Status Report: Alcohol and young people*. Geneva: World Health Organization.
34. Okulicz-Kozaryn K, Borucka A, Pisarska A (2003) Wprowadzenie do szkół metody interwencji wobec ucznia sięgającego po środki psychoaktywne – bariery we współpracy z rodzicami i ich pokonywanie. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, VII, 1, cz. II, 173–192.

Adres do korespondencji

Antoni Zieliński

krystyna.zielinska4@neostrada.pl